

деятельности, выявлены её характерные черты. Сделан вывод, что в законодательстве 60–90-х гг. XIX в. проявилась тенденция к усилению надзорной функции прокуратуры, к распространению её участия как в административных, уголовных, так и гражданских делах. В то же время отмечается, что изменения в компетенции прокуратуры имели незавершенный характер, поскольку не был устранен ряд противоречий, присущих ее дореформенной деятельности. И все же осуществление прокуратурой возложенных на нее надзорных функций в целом имело в украинских губерниях Российской империи определенные положительные результаты.

**Ключевые слова:** прокуратура, надзор, окружной суд, Российская империя, Украина, губерния.

#### Summary

**Kasharskiy F. The office of public prosecutor's supervises in the Russian empire's Ukrainian provinces (60–90 years of XIX century).**

The article is devoted to highlighting the nature and content of prosecutors exercise supervisory functions in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late nineteenth century. Analyzed a wide range of sources and scientific literature on the topic. The author accented attention on the specifics of implementing certain areas of prosecutorial activity revealed its characteristic features. It was concluded that the legislation 60-90-ies XIX century was a tendency to strengthen the supervisory function of prosecution, to spread their participation both in administrative, criminal and civil cases. At the same time, stressed that changes in competence prosecution were incomplete, because there was eliminated a number of contradictions that were characteristic of the pre-reform activity. Yet the implementation of the assigned prosecutors supervisory functions generally little Ukrainian provinces of the empire some positive effects.

**Key words:** prosecutors, surveillance, District Court, Russian Empire, Ukraine, province.

УДК 340.114:167.4

### I. В. КРАВЦОВ

*Ігор Володимирович Кравцов, аспірант Національного університету «Києво-Могилянська академія»*

## АКСІОЛОГІЯ В НОРМОТВОРЕННІ

Трансформація української правової системи від тоталітарної моделі до демократичної має складний та заплутаний характер. Можна чітко простежити бездіяльність, хаотичність дій суб'єктів правової політики, що регулярно заходять у глухий кут. Розвиток правового поля суспільства та держави характеризується відсутністю або слабкістю ціннісних орієнтирів. Падіння авторитету власне права, що ми повсякчас спостерігаємо в останні роки, є безпосередньою загрозою для всього суспільного правопорядку та руйнує його основоположні системні зв'язки. Тому ціннісний зміст правотворчості зумовлює практичну актуальність дослідження теми цієї статті.

Філософське вчення про природу цінностей, їх структуру та місце в життєдіяльності людини називається аксіологією (від гр. «аксіс» – цінність і «логос» – вчення)<sup>1</sup>. Поняття «цінності» вперше з'являється у філософії І. Канта, який протиставив сферу моральності (волі) сфері природи (необхідності)<sup>2</sup>. Цінності самі по собі не мають буття, у них є тільки значущість; вони суть вимоги, звернення до волі, мети, поставленої перед нею. Теорія цінностей (аксіологія) знаходить своє застосування також у сфері права. Нормотворчість і нормореалізація є сферами людської діяльності, що мають яскраво виражений оцінний характер. Аксіологія – це філософське вчення про цінності, їх сутність та природу, типи й значення, що з'ясує якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси й бажання людей. Правові цінності та оцінки (у сфері правосвідомості) мають регулятивне значення. Правові норми у свою чергу набувають значення цінностей та стають об'єктом оцінки. Їм не можна дати точного і повного пояснення, не звертаючись до понять аксіології. Є дві основні позиції щодо сприйняття цінностей. Об'єктивістська концепція передбачає, що цінності існують об'єктивно, незалежно від свідомості суб'єкта, а він може лише правильно чи неправильно оцінювати, використовувати їх. Суб'єктивістську позицію характеризує визнання того, що цінності конституюють (створять) суб'єкти.

С. С. Алексєєв вважає, що власне право в суспільстві є не лише необхідністю, засобом соціального реагування, а й соціальною цінністю, благом<sup>3</sup>. Із цим твердженням важко не погодитись. Цінність права полягає також і в тому, що воно вбирає в себе цінності певної цивілізації та культури, завдяки чому стає унікальним елементом життя суспільства. У найбільш загальному вигляді під правовими цінностями розуміються властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей. Сама по собі норма права вже є цінністю як універсальний регулятор суспільних відносин. Вона займає домінуюче положення серед інших ціннісних феноменів<sup>4</sup>. Видається слушною думка, що без нормативності неможливі такі беззаперечні властивості права, як визначеність, передбачуваність наслідків своїх дій, відповідальність за них тощо<sup>5</sup>.

Правові цінності, як пропонує А. В. Поляков, можна поділити на ейдетичні та соціокультурні<sup>6</sup>. Ейдетичними є ті цінності, що витікають із самої ідеї права, що безпосередньо вбачаються в ньому, незалежно

від конкретно-історичних умов. Якщо право саме по собі є ціннісним явищем, то необхідно визначити, що ж воно собою являє. Іманентна мета будь-якого права – встановлення певного порядку. Тут правовий порядок несе в собі позитивну цінність на протигагу хаосу та безладу. Право є мірилом свободи, вираженням рівності та справедливості, принаймні покликано бути таким. Тому в ціннісному аспекті його можна визначити як справедливо впорядковану свободу. Водночас право як явище культури завжди віддзеркалює існуючі соціальні та культурні цінності, що відображуються крізь правову реальність. Це, в принципі, та ж свобода, рівність і справедливість, але в конкретних історичних, соціальних, культурних умовах.

Значною мірою саме завдяки цінностям явище права набуває свого змісту, оскільки на цінності як на об'єкт спрямовується свідомість суб'єкта права, внаслідок чого формуються дозволи і заборони, зобов'язання й відповідальність, інші юридичні інститути. У тому числі і нормотворчість значною мірою є результатом відображення цінностей у свідомості творця правових норм.

У цій статті під терміном «нормотворення» розуміється діяльність компетентних органів та організацій зі створення нормативно-правових актів<sup>7</sup>. Важливо звернути увагу на той факт, що правові норми створюються не на «порожнього місці» розумовими зусиллями спеціально уповноважених органів, вони є продуктом людської діяльності, змістом якої є потреби та інтереси людини, її поведінка<sup>8</sup>. Правотворчість – це категорія не лише правознавства, а й інших суспільних наук, наприклад, політології, економіки, психології тощо. Проте, як слушно зазначає М. І. Козюбра, на відміну від інших суспільних, та й взагалі наук, право зорієнтоване не стільки на описування і пояснення соціального життя, скільки на його організацію, впорядкування<sup>9</sup>. Процес створення нормативно-правового акта завжди пов'язаний з проблемою вибору – вибору варіанта поведінки, головним орієнтиром для якого, на нашу думку, виступають правові цінності. Далі виникають, щонайменше, наступні запитання: що лежить в основі правової норми? Чим керується нормотворець, коли «народжує» загальнообов'язкове правило поведінки? Які цінності він обирає як значущі, закріплюючи їх формально?

Усвідомлений інтелектуальний вибір вектора правової діяльності є правовим розсудом. На думку А. Барака, визначення терміна «розсуд» як свободи вибору з числа законних альтернатив вимагає, щоб існувала область, в якій управнена сторона вільна вибирати між різними варіантами поведінки. Відповідно, якщо такої області не існує, розсуд зникає<sup>10</sup>. Правовий розсуд, як проблема ціннісного вибору, існує з моменту виникнення самого права. Істотні характеристики розсуду представлені в постулатах римського права: «*disretion est scrire per legen guid sit justum*» – «розсуд є знанням того, що є, з точки зору права, справедливим», «*disretio est discerne per legem guid sit justum*» – «розсуд є встановлення, шляхом звернення до права, того, що є справедливим»<sup>11</sup>. Справедливість як одна з основоположних правових цінностей становила зміст розсуду і, відповідно, фактично мету нормотворення. У вітчизняній правовій науці ставлення до даної проблеми склалося неоднозначне й суперечливе. У дореволюційний час домінуючим було критичне ставлення до правого розсуду – він, як суб'єктивна складова, заперечувався або розглядався в абсолютно негативному контексті. Таке ставлення зберігається і в радянську добу. Зокрема, в 30–50 роки ХХ ст. ціннісні орієнтири ґрунтувалися на диктатурі закону, суб'єктивна складова творчої діяльності розглядалася як свавілля і нівелювалася з правотворчістю<sup>12</sup>.

Основною функцією нормотворчості є регулювання суспільних відносин, тому якщо розглянути їх в контексті мети та засобів її досягнення, то результат розсуду має становити таке співвідношення засобів і мети правого регулювання, яке б відповідало цінностям суб'єкта нормотворчості. В аксіологічному контексті процес вибору вектора поведінки є внутрішнім ставленням суб'єкта до результату, який він очікує отримати. Більше того, цінність самого права в певному сенсі визначається критерієм ефективності, що полягає в досягненні цілей, закріплених в нормі права. Пошук і вибір певного варіанта поведінки здійснюється насамперед на підставі внутрішнього імперативу суб'єкта, де провідну роль відіграють саме цінності. Варто зазначити, що результат такого пошуку і вибору може призвести як до правомірної поведінки, що передбачає наслідування, так і до неправомірної, що, у свою чергу, вимагає осуду. Можна сказати, що нормотворчість відіграє інструментальну роль для правотворення загалом, вона позитивним чином здійснює корекцію права.

Якщо ж говорити про цінності в нормотворенні в контексті праворозуміння, то, на нашу думку, саме під час створення нових норм позитивістський підхід проявляє свою залежність від інших типів праворозуміння. Як вважає Р. А. Ромашов, позитивне право, що створюється державою, в основі своїй має містити природно-правові цінності, і в такому розумінні є лише юридичною формою природно-правової субстанції<sup>13</sup>. Більше того, він є неможливим без них, сам по собі. Можна сприймати право як закріплені правила поведінки, що забезпечуються чимось примусом, та ототожнювати його з законом, але тоді виникає питання, що ж є законом? Найпоширеніша відповідь – непорушне судження про правильність і необхідність тих чи інших правил поведінки, встановлене державою, тобто офіційно закріплена догма. Представники позитивізму, зокрема Дж. Остін, надзвичайно підносили значення закону й зазначали, що закон з'являється не тому, що цього вимагають суспільні відносини, а навпаки – певні суспільні відносини з'являються тому, що є відповідний закон. Тобто правовідносини, суб'єктивні права і обов'язки існують лише завдяки бажанню законодавця. Але навіть державна воля – «джерело» виникнення такого права – не виникає з нічого. Вона не є знеособленою. В основі будь-якої волі лежить цілеспрямоване бажання діяти певним чином. Мотиви ж такої волі все одно повинні бути. Одна особа чи колектив людей, працюючи над нормативним актом, закладають в нього певні ідеї. Так чи інакше, норма в процесі створення оцінюється автором і має на меті цілі, які диктує воля творця.

І хоч відповідно до «чистої теорії права» Г. Кельзена для юридичної науки необхідне вилучення із неї гносеологічних та аксіологічних аспектів, на етапі створення нової норми навіть «найчистіша» наука не може бути об'єктивною, оскільки свідома воляова діяльність законодавця, держави чи її органу за своєю природою є суб'єктивною. Держава та інші суб'єкти нормотворення не можуть створювати право заради права. Правотворець має на меті створити певний порядок дій тих осіб, на кого спрямовує свої приписи, але закріплюючи, встановлюючи, санкціонуючи правила, він не може оминати осмислення такого правила з позиції цінностей. Йому необхідно, щоб усі діяли певним чином із якоюсь метою, а не заради використання примусу як такого. Важливим є той момент, що жодна з позитивістських, нормативістських концепцій не дає відповіді на питання, чому норми створюються такими, якими вони створюються, що стоїть за волею держави, державної влади. Видається необхідним зазначити, що будь-який нормотворець діє на певному ідеологічному, ціннісному підґрунті, оскільки має певний рівень правосвідомості, правової культури.

У цьому сенсі варто наголосити, що створення правової норми обов'язково включає природно-правове розуміння та/або соціологічне. В.Б. Шишко стверджує: «право, що створюється людиною, повинно максимально наближуватися до природного права, бути правомірним продуктом її життєдіяльності»<sup>14</sup>. С. В. Бобровник та В. Є. Щербельський вважають, що процес правотворчості передбачає дотримання певних вимог, серед яких: відповідність розвитку суспільних відносин; домінування правової доктрини. Соціальним призначенням нормотворчості є встановлення еталонів та стандартів поведінки, що відповідають інтересам суспільства та держави<sup>15</sup>. Визначення ж інтересів суспільства лежить в сфері цінностей, в області ідеалів, що визнаються чи не визнаються суб'єктом нормотворчості. Правотворець вважає певну ідею справедливою, корисною, невід'ємною тощо та втілює її в своїй діяльності. Також він повинен зважати на реальні суспільні відносини, що відбуваються в соціумі. Ще Ж. Ж. Руссо зазначав, що «мудрий законодавець починає не з прийняття законів, а з вивчення їх необхідності для суспільства»<sup>16</sup>. Цінність норми права характеризується, в тому числі, забезпеченням реальних суспільних відносин<sup>17</sup>. Тому, на нашу думку, створення правової норми без урахування ідей природного-правового та соціологічного праворозуміння є неможливим. Навіть якщо суб'єкт нормотворчості діє хаотично, керуючись власною вигодою чи іншими позаправовими чинниками, він все одно перебуває в сфері дії юснатуралізму та соціологічного типу.

В узагальненому вигляді юснатуралізм може дати відповідь на питання «як повинно бути?» з точки зору цінностей: справедливості, свободи, рівності, вищого блага, добра і зла тощо. Така позиція завжди спирається на аксіологію. У Радянському Союзі законодавство та й правова система загалом, що сьогодні вважається ледь не еталоном етатизму, ґрунтувалися на ідеалах рівності, «позакласового» прогресивного суспільства, «загального блага» і т.д. У сучасній Україні в законодавстві закріплено певні цінності та принципи, що виходять із природно-правової теорії, наприклад, верховенство права, гуманізм, свобода, рівність. При цьому під терміном «законодавство» ми розуміємо «закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України та законів України»<sup>18</sup>. Не важко встановити, що метою нормотворця в такому випадку є закріплення певних цінностей, які визнаються такими волею держави, державної влади, народу тощо. Суспільні відносини зображуються такими, якими вони мають бути. На думку О. Г. Данільяна, природне право визначає вихідні принципи, на основі яких приймаються (принаймні мають прийматися) чинні правові норми і відбувається їх оцінка. Така оцінка здійснюється згідно з ієрархією цінностей, яку задає філософія, вирішуючи питання про ставлення людини до навколишнього світу, у тому числі й у ціннісному відношенні<sup>19</sup>.

Нормотворення повинно базуватися як на ідейних засадах, цінностях, так і на реальних суспільних відносинах. І якщо перший фактор завжди буде суб'єктивним, то другий є, в принципі, об'єктивним, його можна дослідити за допомогою наукових методів, тобто отримати достовірне знання про реальні суспільні відносини. Видається, що особливу увагу нормотворцю слід звертати на цінності, у разі формування вихідних, основоположних правових норм, що становитимуть основні засади, «кістяк» правової системи. У сучасній Україні прагнення до демократичних ідеалів, правової держави, гуманізму та соціальної рівності закріплюється в Конституції та законах України. Ідеї, виражені в них, відображують волю суспільства, держави, народу розвиватися в певному ключі, а отже, отримують державне визнання як загальнообов'язкових правил поведінки. Варто зазначити, що нормотворцю варто бути послідовним у встановленні принципів, основних ідей функціонування суспільства, оскільки безлад у виборі цінностей, змішування непослєднаних ідеалів призводить до негативних наслідків, до втрати правом своєї регулюючої функції.

Водночас для ефективного розвитку суспільних відносин необхідно зважати на реальну ситуацію. Тут неможливо підійти з категорій «добре» чи «погано», а варто закріпити те, що вже реально працює, те, що перевірено практикою, те, що зручно й ефективно. Якщо ж нехтувати об'єктивними чинниками суспільних процесів і встановлювати правила поведінки штучно, незважаючи на реальність, то правозастосування таких норм створить значні проблеми. На жаль, у нашій країні нормотворчість часто випадає з вищеописаних критеріїв реальних потреб суспільних відносин та відповідності закріпленим основоположним цінностям, а знаходиться під дією низької правової культури та правосвідомості творців норм, їх професійної деформації.

Отже, як висновок, варто зазначити, що позитивізм є безсилим без природно-правових ідей, принаймні на стадії нормотворення. Нормотворчість є неможливою без розуміння права з різних підходів, без застосування цінностей, якими б вони не були. Тому на суб'єкта творення права покладається завдання застосу-

вати розсуд, здійснений, в свою чергу, на основі цінностей, з тим, щоб правило поведінки було реальним та відображувало певні ідеологічні засади. Проблема створення недосконалих норм лежить в площині відсутності належних ціннісних орієнтирів як суб'єкта нормотворчості, так і самого суспільства, гнучкості в праворозумінні, низькій правосвідомості та правовій культурі.

<sup>1</sup> Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. / В. І. Касьян. – 5-е вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2008. – 348 с.

<sup>2</sup> Філософія права : навч. посібн. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

<sup>3</sup> Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – С. 161.

<sup>4</sup> Мороз Е. Н. Нормы и ценности в разных типах правопонимания / Е. Н. Мороз // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – 2009. – № 28 (161). – С. 14–15.

<sup>5</sup> Загальна теорія права : підруч. / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2016. – С. 35.

<sup>6</sup> Поляков А. В. Общая теория права: Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: Курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : Издательский дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – С. 336–340.

<sup>7</sup> Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 3.

<sup>8</sup> Загальна теорія права : підруч. / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2016 – С. 139.

<sup>9</sup> Козюбра М. І. Місце філософії права в системі суспільствознавства (до питання про дисциплінарний статус філософії права) / М. І. Козюбра // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 27–32.

<sup>10</sup> Барак А. Судейское усмотрение / А. Барак ; пер. с англ. – М. : Норма, 1999. – 345 с.

<sup>11</sup> Малая Н. В. Аксиологический аспект современного правотворчества и правоприменения / Н. В. Малая, И.И. Петухов // Философия и ценности современной культуры : материалы Международной научной конференции (г. Минск, 10–11 октября 2013 г.). – Минск, 2014. – С. 353–355.

<sup>12</sup> Там само.

<sup>13</sup> Теория государства и права. Краткий курс / Р. А. Ромашов ; 2-е изд. – СПб. : Питер, 2010. – С. 207.

<sup>14</sup> Шишко В. В. Культурологічні проблеми правотворчості / В. В. Шишко. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004. – С. 54.

<sup>15</sup> Юридична енциклопедія : в 6 т. / під ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 4.

<sup>16</sup> Костенко Л. Право звичаїв / Л. Костенко // Юридичний журнал. – 2006. – № 8 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2367>

<sup>17</sup> Мороз Е. Н. Нормы и ценности в разных типах правопонимания.

<sup>18</sup> Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміна «законодавство») від 9 липня 1998 р. № 12-рп/98 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v012p710-98>

<sup>19</sup> Філософія права : навч. посібн. / О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. Г. Данільяна. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

#### Резюме

##### **Кравцов І. В. Аксиологія в нормотворенні.**

У статті аналізуються проблеми застосування правових цінностей в процесі нормотворення. Актуальність даної теми зумовлена тим, що ціннісний вміст правотворчості є надзвичайно важливим нині, оскільки Україна переживає період поступового переходу від одних ідеологічних та наукових засад до інших. Дослідження вихідних аксиологічних філософсько-правових категорій, однією з яких є цінності права, – необхідна передумова створення правових норм, що будуть ефективно, позитивно та якісно регулювати суспільні відносини.

**Ключові слова:** правові цінності, нормотворення, правовий розсуд, справедливість, благо, позитивізм.

#### Резюме

##### **Кравцов И. В. Аксиология в нормотворчестве.**

В статье анализируются проблемы применения правовых ценностей в процессе нормотворчества. Актуальность данной темы обусловлена тем, что ценностное содержание правотворчества является чрезвычайно важным в настоящее время, поскольку Украина переживает период перехода от одних идеологических и научных основ к другим. Исследование исходных аксиологических философско-правовых категорий, одна из которых – ценности права, является необходимым условием создания правовых норм, которые будут эффективно, положительно и качественно регулировать общественные отношения.

**Ключевые слова:** правовые ценности, нормотворчество, правовое усмотрение, справедливость, благо, позитивизм.

#### Summary

##### **Kravtsov I. Axiology in lawmaking.**

This article analyzes the problems of application of legal values in the lawmaking. The relevance of the topic is caused by the fact, that the value content of lawmaking is extremely important now, as Ukraine is experiencing a period of gradual transition from one ideological and scientific principles to others. Research of basic axiological philosophical and legal categories, one of which is the legal value, is a necessary precondition for the law to regulate social relations effectively, positively and efficiently.

**Key words:** legal values, lawmaking, legal discretion, justice, good, positivism.